

КЫРГЫЗ ЖАНА ТҮРК ТИЛИНДЕГИ ҮЙ-БҮЛӨГӨ БАЙЛАНЫШТУУ ЭТНОГРАФИЯЛЫК СӨЗДӨРДӨРДҮН ЭТИМОЛОГИЯСЫ

Этнография термини грек тилинде “этнос” эл, уруу, “графейн” жазуу дегенди туюнтуп, этностордун турмуш-тиричиликтик жана маданий өзгөчөлүктөрүн, элдердин тегин, географиялык орун-очогун, алардын өз ара маданий, этностук, тарыхый байланыштарын изилдеген илим болуп саналат. Андыктан бул термин тилде тигил же бул элдин маданиятынын, каада-салтынын, үрп-адатынын өзгөчөлүгү деген мааниде да колдонулат. Этнографиялык маалыматтар элдердин материалдык жана руханий маданиятынын үлгүлөрүн; этностордун, этнографиялык топтордун, тектеш жана коңшу элдердин, уруулардын келип чыгышын; тил түркүмдөрүн; коңшу жана башка элдер менен этногенетикалык, этномаданий байланыштарын чагылдырып көрсөтөт. Тарых илиминин доктору, проф. О. К. Каратаев этнография илиминин келип чыгышын жана анын өз алдынча толук кандуу илим болуп калыптанышын төмөнкүчө түшүндүрөт: “Байыркы замандардан эле жер үстүндө жашаган элдер өз кошуналары, алардын жашоо турмушу, жер шарттары, кесиптери жана алардын түрлөрү, чарбалык укладдары, кийим-кечеси, үй-бүлөлүк жана никелик мамилелери жана башкалар тууралуу маалыматтарды жазып калтырышкан. Мындай маалыматтар улуу географиялык ачылыштар доорунда зор өлчөмдө чогултулган. Алардын үстүнөн ой жүгүртүү он тогузунчу кылымдын орто ченинде этнографиянын илим катары калыптанышына алып келди.”¹

Он тогузунчу кылымдын аягы, жыйырманчы кылымдын баштарында жаңы эле пайда болгон этнография илими менен лингвистика илиминин кесилишинен тил илиминде этнолингвистика деген жаңы багыт келип чыккан. Тил илиминин бул багытында тил менен маданияттын карым-катышына, элдердин этникалык тарыхы аркылуу алардын тилдеринин тарыхын аныктоого, сыпаттоого өзгөчө басым жасалат.

Калетсиз, ар бир элдин башынан өткөн тарыхтын издерин биринчи кезекте анын тилинен, андан соң анын маданиятынан, каада-салт, үрп-адаттарынан көрүүгө жана алардын жардамы менен ал элдин тарыхын тактап, боштуктарын толтуруп, мүчүлүштүктөрүн оңдоп алууга болот. Биздин бул эмгегибиздин башкы максаты мына ушунда жатат жана бул багыттагы ишибизди, оболу, кыргыз жана түрк тилиндеги үй-бүлөгө байланыштуу этнографиялык сөздөрдү этнолингвистикалык багытта салыштырып, кароодон баштоону максатка ылайык деп таптык. Бул сөздөргө алфавиттик тартип боюнча токтолобуз жана алар төмөнкүлөр:

Аба. Бул сөз араб тилинин **آباء** [абааъ] – “аталар” деген сөзүнөн алынган. Андыктан бул сөз түрк тилинде, араб тилиндегидей, “аталар, ата-баба” деген мааниде колдонулат. Мисалы:

Aba vü ecdadlarımız gayretli adamlar imiş. (Mualim Naci) (Кыргызча котормосу: Ата-бабаларыбыз кайраттуу адамдар болгон экен.)

Ал эми кыргыз тилинде бул сөз, негизинен, кичүүлөрдүн өзүнөн жашы улуу кишилерди ызаттап атоо же чакыруу маанисинде колдонулат, бирок Кыргызстандын ар аймагында ар башка маанилерге ээ. Алсак, Баткен облусунда “аба” деп өз атасын жана атасындай улуу кишилерди урмат көрсөтүп чакыруу же атоо үчүн колдонулат. Жалал – Абад облусунун Аксы районунда бул сөз менен өз атасынын бир тууган агасын аташат жана ошону менен катар атасынан улуу кишилерге карата урмат көрсөтүү максатында айтылат. Мисалы:

Мен – Кудайназар абаңмын,

Атаңдан калган агаңмын. (элдик фольклордон)

Ал эми Ыссык – Көл облусунда улуу кишилерге карата жөн гана ызаттоо, урматтоо маанисинде аталат.

Абла. Бул сөз - башка тилден өздөштүрүлбөгөн, нукура түрк тилинин сөзү. Себеби проф. О. К. Каратаев менен С. Н. Эралиевдер мунун нагыз түрк тилине таандык экендигин төмөнкүчө тастыкташат: “Абла – байыркы кыргыз (түрк) сөзү. “Abla”, “ab abla” – жапайы жаныбарларга жамаат, топ болуп алып, аңчылык кылуу маанисин берген. Бул сөз бүгүнкү хакас тилинде да өзүнүн так маанисин сактап калган. Монголчо “авлах” – “коллективдүү аң уулоо” дегенди аныктайт. Бул термин кыргыздардын байыркы чарбалык-экономикалык, социалдык турмушун чагылдырары ырас. Түрк тилдериндеги “абла” сөзү орус тилине “облава” (кырг. “тегеректөө, айлана курчоо”) формасында кирген деп болжолдоого болот. Ошондон “облава охота” (коллективдүү аңчылык) деп аталат.”²

Мындан көрүнүп тургандай бул сөз байыркы түрк тилинде чарбалык-экономикага байланыштуу этнографиялык сөздөрдүн тобуна кирген. Ал эми азыркы түрк тилинде, тактап айтканда, осман түрктөрүнүн тилинде, үй-бүлөгө байланыштуу этнографиялык сөздөрдүн тобуна кирип, төмөнкү маанилерде колдонулат:

1. Бир тууган эже;
2. Өзүнөн улуу аял кишини ызаттап, урмат көрсөтүп чакыруу маанисинде;
3. Иште же окууда алдынкы кыз же аял маанисинде.³

Ага. Бул да башка тилден өздөштүрүлбөгөн, байыркы түрк тилинин сөздөрүнөн болуп эсептелет. Себеби мындай сөздү биз араб тилинен да, фарс тилинен да көрө албадык. Бул сөздүн азыркы түрк тилинде бир нече маанилери бар. Алар төмөнкүлөр:

1. Анадолу аймагында жашы улуу, же болбосо эл арасында кадыр-барктуу кишилерге карата урмат көрсөтүп атоо, же чакыруу;
2. Жашы улуу эркек бир тууган;
3. Айыл жериндеги чоң эгин талаасынын жана анда жалданып иштеген дыйкандардын кожоюну;
4. Башчы, башкаруучу;
5. Жардамын аябаган кең пейил адам;

БИШКЕК ГУМАНИТАРДЫК УНИВЕРСИТЕТИНИН ЖАРЧЫСЫ

6. Эр, күйөө, өмүрлүк жолдош деген маанилерди туюнтат.⁴

Ал эми азыркы кыргыз тилинде бул сөз “улуу эркек бир тууган” жана “жашы улуу кишилерди урматтап атоо, чакыруу” маанилеринде колдонулат. Муну менен катар профессор К. К. Юдахин тарабынан түзүлгөн “Кыргызча-Орусча сөздүктө” жогорку түрк тилиндеги төртүнчү маанинин синоними болуп саналган “журт агасы” деген историзмдерге кирип калган туруктуу сөз айкашы кездешет жана бул историзмге мындайча түшүндүрмө берилет: “? Журт агасы ист. старший (по положению) в племени, роде или более мелком коллективе.”⁵

Ака (аке). Бул сөз да башка тилден өздөштүрүлбөгөн нукура түрк тилинин сөздөрүнөн болуп саналып, учурда Түркиянын айрым аймактарында жогоруда аталган “ага” сөзүнүн ордуна колдонулат. Ал эми кыргыздарда болсо бул сөз ар аймакта ар башка маанилерге ээ. Атап айтсак, түштүк кыргыздарда да, жогорку “ага” сөзүнүн синоними катары бир тууган агаларына жана өзүнөн жашы улуу кишилерге карата айтылат. Ысык – Көл облусунда болсо бул сөз эл арасында кадыр-барктуу, таасирлүү адамдарга гана колдонулуп, элдин ал кишиге берген наамы, даражасы маанисин туюнтат. Ал эми бир тууган ага же жашы улуу кишиге урмат көрсөтүү маанисин туюнткан “ага” маанисинде “байке” деген бул сөздүн бир аз өзгөргөн формасы колдонулат. “Байке” сөзү бир эле Ысык – Көл облусу эмес, түндүк Кыргызстандагы Нарын, Чүй облустарынын баарына бирдей таандык.

Амжа (амаке). Бул сөз араб тилинин **عم** [ʿamm] аба, таяке, т.а., атасынын же апасынын бир тууганы, деген сөзүнөн өздөштүрүлүп алынган. Азыркы түрк тилинде бул сөз “амжа” деп айтылып, бир аз тыбыштык өзгөрүүгө дуушар болгон жана ал атасынын бир тууганы деген маанини туюнтат. Ошону менен катар бул сөз жашы улуу кишилерге урмат көрсөтүү менен чакыруу, атоо маанисинде да колдонулат. Ал эми кыргыздарда, тактап айтканда, түштүк Кыргызстандын

Өзбекстан, Тажикстан менен чектеш райондорунда, бул сөз, тыбыштык жактан бир аз өзгөртүлгөн формада “амаке” деп айтылып, бир атанын балдары деген мааниде колдонулат. Андыктан бул аймактарда бир атанын балдары бирин-бири “амеки” же “амекилер-биз” деп аташат.

Апа. Бул сөз да башка тилден өздөштүрүлбөгөн нукура түрк сөзү деп ойлойбуз. Себеби бул сөздү кыргыз тилиндеги өздөштүрүлгөн сөздөрдүн эң чоң тобун түзгөн араб, фарсы сыяктуу тилдердин сөздөрүнөн жолуктура албадык. Азыркы түрк тилинде бул сөз “aba” деп, каткалаң “п” тыбышынын ордуна, жумшак “б” тыбышын колдонуу менен айтылып, “эне” жана “эже” деген маанилерде колдонулат. Мисалы: “*Bu zavalhı buruşuk avuçların içini küçük küçük buselerile öptüm, abasına ettiği bütün iyilikleri için teşekkür ettim.*” (R. N. Güntekin, Çalıkuş). (Кыргызча котормосу: *Анын бул бырыш баскан байкуш колдорун акырын-акырын өптүм, апасына кылган бардык жакшылыктары үчүн ырахмат айттым.*)

Ал эми кыргыз тилинде бул “эне” сөзүнүн синоними болуп эсептелет, бирок андан айырмланып, “апа” сөзү өз энесин атоо, чакыруу маанисинде гана колдонулат. Мисалы:

“Апа” деп оозго кирет эн биринчи,

Балага чалдур-чулдур тили кирсе.

“Апа” деп оозго кирет эн биринчи,

Жигитке душман огу жанып өтсө.

(М. Алыбаев)

Адабияттар

1. Örnekleriyle türkçe sözlük. Milli Eğitim Basımevi – İstanbul, 2000.

2. Каратаев О. К., Эралиев С. Н. Кыргыз этнографиясы боюнча сөздүк. -Б.: Бийиктик, 2005.

3. Юдахин К. К. Кыргызча-Орусча сөздүк. “Советская энциклопедия” басмасы, -М., 1965.

4. Юсипова Р. Р. Турецко-Русский словарь. -М.: Русский язык медиа, 2004.